

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA POTENSIAL QOBILIYATNI IFODALOVCHI PERIFERIK KONSTRUKSIYALAR

Rahimova Mehribon Allayarovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

3-kurs tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22643905>

Annotatsiya. Maqolada imkoniyat modalligi funksional-semantik maydonining periferik zonasi — potensial qobiliyat mikromaydoni ingliz va o'zbek tillari materialida qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Markaz-periferiya qarama-qarshiligi asosida periferik vositalarning differensial belgilari (polifunksionallik, implitsitlik, analitiklik, uslubiy cheklanganlik) aniqlanadi hamda mikromaydonning uchta konstruktiv guruhi — sifat asosidagi, fe'l-nominativ analitik va so'z yasovchi vositalar — izchil ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: funksional-semantik maydon, imkoniyat modalligi, dinamik modallik, periferiya, potensial qobiliyat, mikromaydon, analitik konstruktsiya.

Funksional-semantik maydon (keyingi o'rinlarda — FSM) nazariyasining tayanch qoidalaridan biri shundan iboratki, har qanday maydon bir jinsli tuzilma emas: u markaz (yadro) va periferiyaning izchil qarama-qarshiligi asosida tashkil topadi. Yadroda muayyan semantik mazmunni ifodalashga maxsus ixtisoslashgan, muntazam qo'llanuvchi va yuqori chastotaga ega grammatik vositalar joylashsa, periferiyada shu mazmunni ikkilamchi vazifa sifatida, kontekst yoki nutqiy vaziyat yordamida ifodalovchi leksik, leksik-grammatik, sintaktik va frazeologik birliklar to'planadi [1]. Markaz-periferiya qarama-qarshiligi imkoniyat modalligini qiyosiy o'rganishda ayniqsa samaralidir, zero u turli sathga — morfologik, sintaktik va frazeologik sathga — mansub, ammo bir xil funksiyani bajaruvchi vositalarni yagona tizim sifatida tavsiflash imkonini beradi.

Imkoniyat modalligi FSMning yadrosi ingliz tilida asosan can, may modal fe'llari va to be able to analitik shakli bilan ifodalanadi — bu vositalar, F.R. Palmer tasnifiga ko'ra, dinamik modallik zonasini ham qamrab oladi [3]. Ular imkoniyat ma'nosini qo'shimcha semantik qatlamlarsiz, nisbatan «sof» holda beradi va yadro birliklarini ajratishning to'rt mezoniga — semantik belgining ifoda vositasida maksimal jamlanishi, ixtisoslashganlik, qo'llanishning muntazamligi va statistik chastotasi, paradigmatic yaxlitlik hamda sintagmatik majburiylikka — to'liq javob beradi [1; 2].

Periferik vositalar esa bu mezonlarga to'liq javob bermaydi. Ularni birlashtiruvchi differensial belgilar quyidagilardir: polifunksionallik (imkoniyat



ma'nosi vositaning yagona yoki asosiy vazifasi emas); implitsitlik (ma'no kontekst, presuppozitsiya yoki ohang orqali yuzaga chiqadi); semantik sinkretizm (imkoniyat baho, istak, shart, niyat, ta'na ma'nolari bilan qorishadi); analitiklik va tavsifiylik (ma'no bir emas, bir necha komponentli qurilma orqali beriladi); chastotaviy hamda uslubiy cheklanganlik. Periferiyaning o'zi ham gradual tabaqalanadi: yadroga semantik va strukturaviy jihatdan yaqin, nisbatan muntazam qo'llanuvchi vositalar yaqin periferiyani, imkoniyat ma'nosi faqat kontekstda voqelanuvchi birliklar esa uzoq periferiyani tashkil etadi; ular orasida qat'iy chegara emas, diffuz (o'tish) zona amal qiladi. Imkoniyat ma'nolarining bunday gradual tabaqalanishi tipologik semantik xaritalarda ham qayd etilgan [4].

1. Sifat asosidagi konstruksiyalar

Ingliz tilida bu guruhga to be capable of + gerund (biror ishni qilishga qodir bo'lmoq), to be competent to do smth (layoqatli bo'lmoq), to be equal to smth (uddalay olmoq), to be up to smth (qo'lidan kelmoq), to be fit for smth (yaroqli bo'lmoq), to be good at smth (mohir bo'lmoq) qurilmalari kiradi. Ularda modal ma'no bog'lovchi fe'l (link verb) va sifat yoki sifatlashgan birikma o'rtasida taqsimlanadi:

“Or was she still capable of controlling her own actions?” — Yoki u hamon o'z harakatlarini boshqarishga qodir edimi?

Bu misolda dinamik imkoniyat savol shakli orqali epistemik taxmin qatlami bilan qorishadi. Ayni qorishuvning boshqa ko'rinishlari ham kuzatiladi: competent sifati qobiliyatni emas, bilimga asoslangan kasbiy salohiyatni bildirib, imkoniyatni evidensial asos bilan kuchaytiradi [5]; prove equal to qurilmasida bog'lovchi fe'lning o'zi imkoniyatning voqelanib, natijada tasdiqlanganini ko'rsatadi va modal ma'no rezultativ baho bilan birikadi; up to birikmasida imkoniyat kvantitativ-gradual o'lchov bilan, fit for qurilmasida esa subyektning ayni paytdagi holati bilan cheklanadi:

“You are not fit for further adventures tonight.” — Bugun kechqurun siz boshqa sarguzashtlarga yaramaysiz.

O'zbek tilida bu guruhga muvofiq keluvchi birliklar bir xil emas: qodir, layoqatli, yaroqli sifatlari nisbatan to'g'ridan-to'g'ri muqobil bo'lsa, up to, equal to, good at qurilmalari ko'pincha uddasidan chiqmoq, qo'lidan kelmoq, mohir bo'lmoq kabi frazeologik predikatlar bilan qoplanadi. Strukturaviy farq esa quyidagicha: ingliz tilida modal sifat predlogli boshqaruvni talab qiladi (capable of, equal to, fit for), o'zbek tilida sintaktik aloqa jo'nalish kelishigi (-ga) yoki harakat nomining jo'nalish shakli (-(i)shga) orqali ta'minlanadi; inglizcha

gerundiyning o'zbekchada harakat nomi bilan berilishi mazkur muvofiqlikning muntazam ko'rinishidir.

2. Fe'l-nominativ analitik konstruksiyalar

Bu qatorni to have the ability / capacity / power / means / skill / knack to do smth, to be in a position to do smth, to be within (beyond) one's power, it lies in one's power, to have what it takes qurilmalari tashkil etadi:

"...to offer to him all the explanations which I felt to be only his due, but which I was not then in a position to make."

"I owed it to my wife to do all that lay in my power to lessen the risk."

Bu yerda tipologik jihatdan muhim kuzatuv qayd etiladi. Ingliz tilida qobiliyat egalik orqali ifodalanadi: shaxs biror salohiyatga «ega bo'ladi» va gap markazida have fe'li turadi (he has the ability). O'zbek tilida esa have fe'liga teng birlik yo'q; uning o'rnini mavjudlikni bildiruvchi bor / yo'q so'zlari egallaydi, egasi esa egalik qo'shimchasi bilan ko'rsatiladi (qobiliyat-i bor, imkon-i yo'q). Shu sababli muvofiqlik quyidagicha voqelanadi: has the ability ↔ qobiliyati bor; has no chance ↔ imkoni yo'q. O'zbek badiiy nutqida bu model quyidagicha namoyon bo'ladi:

«Ohangaron qochib ketmagan bo'lsa ham, borishga imkoniyat topolmayapti» (S. Karomatov, «Oltin qum»).

«Iste'dodli bo'lish yoki bo'lmaslik odamning ixtiyorida emas».

Birinchi qurilmada imkoniyat oti egalik va kelishik ko'rsatkichlari bilan predikat tarkibiga kiradi, modal ma'no esa fe'l emas, ot zimmasida bo'ladi; ikkinchisida dinamik imkoniyat ixtiyor oti va o'rin-payt kelishigi shakli orqali subyektning irodasi va tasarrufi bilan bog'lanadi.

3. So'z yasovchi vositalar

Ingliz tilida -able / -ible suffiksi yordamida yasalgan sifatlar «shu harakatni bajarish mumkin bo'lgan» ma'nosini bildiradi. Bunda imkoniyat harakat bajaruvchisiga emas, harakat tushayotgan predmetga qaratiladi, shu bois u passiv-potensial imkoniyat deb yuritiladi: readable, drinkable, curable, manageable, passable. Inkori ma'no un- / in- / im- prefikslari bilan hosil qilinadi: unbreakable, unbearable, incurable, impassable:

"There being nothing eatable within his reach, Oliver replied in the affirmative."

"The organization needs to be broken down into smaller, more manageable chunks."

Birinchi misolda -able suffiksi predmetning iste'mol qilinishi mumkinligini bildiradi va nothing inkori olmoshi bilan birgalikda passiv-potensial

imkoniyatning to'liq inkorini ifodalaydi; ikkinchisida more komparativ ko'rsatkichi imkoniyat ma'nosiga gradual qatlam qo'shadi — imkoniyat «bor — yo'q» emas, «ko'p — kam» o'lchovida beriladi. Modal ma'no bu o'rinda alohida so'z yoki qurilma emas, so'z tarkibidagi morfema zimmasiga o'tadi. Shu bilan birga -able/-ible sifatlari muntazam va yuqori chastotali bo'lsa-da, imkoniyat ma'nosi ular uchun yagona vazifa emas (comfortable, valuable kabi hollarda bu ma'no yo'qoladi), shuning uchun ular yadroga emas, yaqin periferiyaga mansub deb baholanadi.

O'zbek tilida bu ma'noni ifodalashga to'liq mos keluvchi so'z yasovchi affiks mavjud emas: agglutinatív til bo'lgani holda, o'zbek tili mazkur ma'noni asosan analitik yo'l bilan, fe'l shakli va yordamchi komponent birikmasi orqali ifodalaydi. Unga funksional jihatdan muvofiq keluvchi vositalar quyidagilar: -sa bo'ladigan / -(i)b bo'ladigan analitik sifatdash qurilmalari («Bug'doydan go'ja osh qaynatsa bo'ladi»); -(i)b bo'lmaydigan inkor qurilmasi («...aytib bo'lmaydigan sir bo'lsa...»); leksikalashgan -mas sifatdash affiksi («...umrining eng mas'ud, eng unutilmas, eng yorqin damlari edi»); -arli affiksi (ishonarli, qoniqarli, sezilarli). Demak, ingliz tilidagi bir so'zlik derivativ birlikka o'zbek tilida, qoida tariqasida, ko'p komponentli sifatdash qurilmasi muvofiq keladi: inglizcha sintetik-derivativ ifoda o'zbekchada analitik-sintaktik ifodaga aylanadi.

Qiyosiy-tipologik tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi. Birinchidan, potensial qobiliyat mikromaydoni ikki tilda ham bir xil funksional zonalarini qamrab oladi, biroq bu zonalarini to'ldiruvchi vositalarning til sathi bo'yicha taqsimoti tubdan farq qiladi: ingliz tilida ustunlik nominativ-analitik andoza (have + ot, be + sifat) va derivatsiya zimmasida bo'lsa, o'zbek tilida — morfologik ko'rsatkichlar (-mas, -arli, -sa bo'ladigan) hamda analitik sifatdash qurilmalari zimmasidadir. Ikkinchidan, inglizcha bir so'zlik derivativ birlikka o'zbek tilida, qoida tariqasida, ko'p komponentli analitik qurilma muvofiq keladi. Uchinchidan, ingliz tilida qobiliyat egalik kategoriyasi orqali, o'zbek tilida esa mavjudlik (bor / yo'q) va egalik qo'shimchasi orqali kodlanadi. To'rtinchidan, ikkala tilda ham mikromaydonning chekka zonalarini qo'shni maydonlar — baho, evidensiallik va epistemik modallik FSMlari bilan diffuz tarzda tutashadi, bu esa maydon chegaralarining o'tkir emas, gradual xarakterini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Отв. ред. А.В. Бондарко. — Л.: Наука, 1990. — 263 с.
2. Беляева Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. — 180 с.



3. Palmer F.R. Mood and Modality. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — 236 p.
4. Van der Auwera J., Plungian V.A. Modality's semantic map // Linguistic Typology. — 1998. — Vol. 2, No. 1. — P. 79–124.
5. Nuyts J. Epistemic Modality, Language, and Conceptualization: A Cognitive-Pragmatic Perspective. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2001. — 429 p.